

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
Cilt: 18, Sayı: 1, 2009
s. 609-622

Kuran'ın Latince Tercümeleeri: Kısa Bir Genel Bakış*

Hartmut Bobzin
Erlangen-Nürnberg Üniversitesi, Almanya

Çev.: Yusuf Öztel
Yük. Lis. Öğr. U.Ü. Sos. Bil. Ens.
yustel@yahoo.com

1. Giriş

Ortaçağ Avrupa bilginlerini büyüleyen ve Avrupa biliminin gelişmesi için genellikle çok etkili olacak bir dizi Latince tercümeyi ortaya çıkaran Arapça ilmî literatürdür¹. Arapça dinî literatür için durum tam anlamıyla böyle değildir. Başından beri bu tür İslami literatür Arapça bilim ve kültür ile ilgilenen her Hıristiyan bilgin için nefret uyandırıcı gibi görünmüştür.

Müslümanların vayhedilmiş Kutsal Kitabı olan Kur'an için bu özellikle doğru gibi görünür. Bu kitaba duyulan Ortaçağ Hıristiyan ilgisinin ortaya çıkışı, mesela heyecan verici bilimsel okumalar vaat etmiş görünen Müslüman astronomi ya da tıp eserlerinde olduğu

* Bu yazı, 'Latin Translations of the Koran: A Short Overview' başlığıyla Der Islam (Band 70 Heft 2 1993 s. 193-206) adlı dergide yayınlanmış olan makalenin çevirisidir.

¹ Bir giriş için krş. C. H.Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science*, Cambridge/Mass. 1972 (repr. 1960), bölüm 9; M.-Th. D'Alverny, 'Translations and Translators', in: R.L.Benson/G.Constable (eds.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Oxford 1982, 421-462.

kadar doğrudan olmaz; Kur'an'a duyulan ilgideki muharrik teolojiktir. 'İnançsızlar', Allah'ın elçisi Muhammed'e vahyedilmiş ilahî kelam olan Kur'an tarafından 'iptal' ve 'ilga' ve de 'ikame' edildiği iddiasıyla Hristiyan Kitab-ı Mukaddes'in güvenilirliğini inkar eder. Hristiyan reddiye teolojisi bundan dolayı Kur'an'ın sadece Kitab-ı Mukaddes'in zayıf bir hülasesi olduğunu kanıtlamaya çalışır, Muhammed 'sahte' bir peygamberdir. Böylece Müslümanlara yönelik her türlü başarılı misyonerlik faaliyeti için mantıki temel olarak Kur'an'ın inkâr edilmesi başından beri İslam'a duyulan Batı Hristiyan ilgisinin herhangi bir tercüme teşebbüsü için asıl saik olmuştur.

2. Eski Toletan Latince tercümesi ve tesiri

Kur'an Latince'ye ilk defa Cluny manastırının tanınmış başrahibi Saygın Peter'in (1092-1156) talimatıyla tercüme edilir². İspanya'ya Cluny'deki manastırları ziyaret etmek için seyahat ederken (1142) Peter, Müslümanları barışçı bir yol ile dinden döndürme gayesiyle bağlantılı olan muhtelif tercüme projeleri için iki bilgin vazifelendirmeyi başarır. Böyle bir vazife için asıl gereksinimin İslam dininin öz kaynakları, her şeyden önce Kur'an bilgisi olduğunu teşhis eder. Kur'an'ın mütercimi, çalışmasını Muhammed adlı İspanyol bir Müslümanın yardımıyla yapan Kettonlu Robert'tir (Robertus Ketenensis). Robert'in tercümesi beklenilmesi gerektiği kadar literal değildir; bazen metni kısaltır ya da birçok Kur'an ayetinin zor üslubunu 'okunabilir' bir metin oluşturmak için düzenlemeye çalışır. Böyle kısaltılan bir metne misal olarak 109. sure zikredilebilir³:

Incredulos taliter alloquere: Ego quidem legem vestram atque sectam minime sequor, nec vos meam. Igitur mea maneat, vobisque vestra.

Kur'an'ın yanısıra daha çok uydurma olan diğer bazı Siret- ve Hadis- materyalleri tercüme edilir ki en mühimi *Mesa'il 'Abdullah b. Selam'* ('Abdullah'ın Soruları) adlı olanıdır; bu Muhammed ile Yahudi Abdia arasında geçen bir konuşmadır ki o bunun neticesinde İslam'a ihtida eder ve Abdullah adını alır. Bu küçük çalışma Carinthialı Hermann (diğer bir adı Hermannus S(c)lavus'tur) tarafından *Doctrina Mahomet* (ya da bir yazmaya göre *Theologia Mahometi*) olarak tercüme edilir ve daha sonra özellikle orada bulunan bazı

² Bunun için krş. M.Th. d'Alverny, 'Deux traductions latines du Coran au moyen-âge', in: Archives d'histoire doctrinale et litteraire du moyen-âge 22/23 (1947/48) 69-131; J.Kritzeck, *Peter the Venerable and Islam*, Princeton 1964; Hartmut Bobzin, *Der Koran im Zeitalter der Reformation*, Stuttgart (forthcoming; Beiruter Texte und Studien, vol. 42), bölüm 2.2.4.4.

³ Ed. Bibliander, Basel 1543, s.188.

Yahudilere ait mefhumlardan dolayı çok etkili olur. Arapça'dan Latince'ye Peter tarafından yazılan polemik metinlerle birlikte tercüme edilen bütün metinler M.-TH.d'Alverny tarafından yapılan önemli araştırmalara göre 'Corpus Toletanum' (ya da 'Collectio Toletana') olarak bilinir.

Sonraki yüzyıllar boyunca 'Corpus Toletanum' Avrupa'da yaygın olarak okunur⁴ ve İslam'ı reddetmeye çalışan birçok Hıristiyan yazar tarafından kullanılır ki aralarında Nicolaus Cusanus (1041-64)⁵, Dionysius Carthusianus (1402/3-1471)⁶ ya da Juan de Torquemada (1388-1468)⁷ vardır. 1437'de Konstantiniyye'de yazılan bir nüsha özel bir öneme sahiptir. Bu nüsha Hırvat kardinal John Stojkovic O.P. (Johannes de Ragusa, ö. 1443) tarafından Basel Konsiline getirilip burada Dominikenlerin kütüphanesinde kalır. Bir yüzyıl sonra bu nüsha İsviçreli teolog Theodor Bibliander (1504-1564) tarafından eski Toletan metnini temel alan kendi edisyonu bir Latince Kur'an tercümesi hazırlarken kullanılır⁸. Maalesef bu mühim yazmanın yanı sıra Martin Luther'in 1542'nin başlarında Wittenberg'te okunanı⁹ ve hemen akabinde editör Bibliander'in yardımıyla 'Corpus Toletanum'un 1542'de basımını üstlenmiş olan büyük Basel matbaacısı Johannes Oporinus'a (1507-68) gönderilene diğer mühim reddiyeler ve Türklerin tarihsel kayıtlarıyla birlikte kayıptır.

Basel Kur'an'ının basılması ve yayınlanması kitabın tarihindeki en büyüleyici bölümlerindendir¹⁰. 16. Yüzyılın büyük kısmı boyunca Basel bazı sınırlamalar olsa da bir dinî müsamaha ortamından dolayı Avrupa'nın basım merkezlerinin başında gelir. Bibliander'in çalışmasını hazırlamaya başlarken Oporinus, Basel sansür yasasına tamamen kasıtlı olarak aldırış etmez ki bu yasaya göre her kitap şehrin idari makamları tarafından onaylanmalıdır. Artık genelde bu

⁴ Krş. M.-Th d'Alverny, 'Quelques manuscrits de la 'Collectio Toletana', in: G. Constable/J.Kritzeck (eds.), *Petrus Venerabilis (1156-1956)*, Rome 1956 (=Studia Anselmiana 40), 202-218.

⁵ *Cribratio Alcorani*; krş. L.Hagemann, *Der Kur'an in Verstaendnis und Kritik bei Nikolaus v. Kues*, Frankfurt a.M. 1976 (=Frankfurter Theol. Studien 21); Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.2. Nicolaus tarafından elde edilen ve dipnotlandırılan yazma Kues'teki Hastane kütüphanesinde (Cod. Cus. 108) halen mevcuttur.

⁶ *Contra Alchoranum & sectam machometicam libri quinque*; krş. Hagemann, *Kur'an*, S. 50 v.d.; Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.4.8.

⁷ *Tractatus contra principales errores perfidi Mahometi*.

⁸ Krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 3.5.4.1.

⁹ Krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.4. ve bölüm 3.5.4.1.

¹⁰ Bunun için krş. M.Steinmann, *Johannes Oporinus. Ein Basler Buchdrucker um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, Basel & Stuttgart 1967 (= Basler Beitrage zur Geisteswissenschaft, 105), s. 20-31; Bobzin, *Koran*, bölüm 3.5.1. (daha fazla okumalar için bk. a.g.e. bölüm 3.1., n. 4).

prosedür nerdeyse şehirdeki bütün matbaalar tarafından, daha hızlı yayıncılık uğruna ihmal edilir. Kur'an tercümesini epey sayıda bastıktan sonra Oporinus yetkililere ihbar edilir. Hükümet Kur'an'ın umum tarafından okunmaması gereken tehlikeli bir kitap olarak tasnif edilip edilmeyeceği hususunda açık bir müşterek karara ulaşamayınca, uzman tanıklar davaya hakemlik üzere çağrılır ve Oporinus'a kitabın basımını sürdürmesi yasaklanır. Oporinus elbette bu karara aldırış etmez ve ardından günlerce tutuklu kalır ve kanıtlara el konulur. Ancak nihai karar verilene kadar çalışmasını sürdürmemek ve de davasına destek toplamak üzere herhangi biriyle temas kurmamak şartıyla serbest bırakılır. Oporinus yine de Bibliander'e yazar ve tayin edilmiş uzmanlar arasındaki davasının diğer destekçileri Strasbourg'taki Protestan reformcularla temasa geçer (özellikle Martin Bucer) ve kendileri namına Martin Luther'den yardım ister.

Basel Konsiline uzmanların sunduğu raporlar bir çıkmazla neticelenir: altı uzman arasından üçü Oporinus'u destekleyerek yayını savunurken diğer üçü buna karşıdır. Hepsi Kur'an'ın sapkın bir kitap olduğunda mutabıktır, ama üç muhalif ayrıca dogmatik ihtisası olmayan insanlar tarafından okunmasının tehlikeli olduğunu düşünür. Bunun gerçek inananlar arasında bir tür kargaşaya sebep olacağını iddia ederler. Şehrin en etkili hukuk danışmanı olan Bonifacius Amerbach tarafından sunulan üçüncü bir rapor, Kur'an gibi sapkın bir kitabın Roma yasasına göre Hıristiyan bir şehirde bulunmaması gerektiğine dikkat çeker. Bu çıkmaz Oporinus'un çalışmasını sürdürememesine sebep olur- bu durumda Luther, Wittenberg'ten Basil konsiline Latince Kur'an'ın yayınlamasını teolojik gerekçelerle talep eden bir mektup yazmalıdır. Bunu da yapar.

Luther yayınlamaya dair savunmasında Hıristiyanlık için sıhhatli bir İslam bilgisinin önemini vurgular- bu inançlı Müslümanları dinden döndürmek için değildir, aksine kilise içindeki bazı grupları din değiştirmekten korumak içindir. Onun 'İslamlaşma' hakkındaki korkusu sebepsiz değildir: özellikle Macaristan'da teslisi inkâra meyleden -Unitarian hareketi denilen- bazı gruplar vardır.

Luther'in savunusu başarı gösterir: Basel konsili Oporinus'a çalışmasını sürdürmesine izin verir, ama yalnızca bazı şartlarla, öyle ki matbaacının ve de Basel şehrinin adı belirtilmeyecektir; Basel dışından Oporinus'tan başka biri editör olarak çalışmalıdır ve son olarak kitabın Basel surlarının içinde satılmasına müsaade edilmez. Bu kısıtlamalara rağmen Kur'an tercümesi çok başarılı olur; Bibliander editörlüğü Oporinus'tan devralır ve Kur'an Basel hariç her yerde satılır.

Esasen 'Basel Kur'an'ı sadece Kur'an'ın Latince tercümesinden çok daha fazlasını içerir. Kitap değişik başlıklı baş sayfaları olan üç

kısım halinde yayınlanır. İlk kısım 'Corpus Toletanum'un daha geniş kısmını, ikincisi bir 'Confutationes' (Reddiyeler) mecmuasını¹¹ ve üçüncüsü Saracenler ve de Türkler üzerine 'Historiae'i (Tarihçe) kapsar¹². Kitabın tamamı bir çeşit 'İslam Ansiklopedisi' olarak görüldüğü takdirde sonraki iki kısmın önemli bir rol oynadığından şüphe yoktur. Sadece yedi sene sonra ikinci bir baskı gerekli olur (1550); bu gözden geçirilmiş ve kısmen genişletilmiş bir 'yeni baskı' olur. Daha önemlisi her nasılsa bu zaten 400 yıllık tercümenin sonraki 150 yıl boyunca İtalyanca, Almanca ve Flamanca gibi Avrupa lisanlarına yapılan çeşitli tercümelere temel teşkil etmiş olduğu gerçeğidir¹³.

Bu tercümelerden ilki, İtalyanca olanı, Venedik'teki 'yeni baskı'dan üç yıl önce yayınlanır¹⁴. Genelde editör Venedikli matbaacı Andrea Arrivabene ile yanlışlıkla özdeşleştirilen mütercim hakkında hiçbir şey bilinmez. Başlık sayfasına göre tercüme 'doğrudan Arapça'dan yapılmıştır: ama ilk defa tanınmış Hollandalı bilgin Joseph Scaliger (1540-1609) tarafından gösterildiği gibi bu doğru değildir¹⁵. Şayet üç kitaba bölünmüş olan bu Kur'an'ın 'tertibi' dikkate alınırsa bunu kanıtlamak çok kolaydır: İlki bir tür tarihsel ve de dogmatik giriş teşkil eden 'Corpus Toletanum'daki üç kısmı kapsar; Kur'an kitabın ikinci (1-18 sureler) ve üçüncü bölümünü oluşturur. Bundan tercümenin Kur'an'ın gerçekten anlaşılması için herhangi gerçek bir değere sahip olmadığı açıkça görülür. Bununla birlikte bu metnin etkisinin sınırlı olduğu dikkate alınmalıdır: 1554'de Kur'an'ın okunmasını yasaklayan Venedik engizisyonudur. Kitabın bu koşullar altında çok az bulunur hale geldiği kolayca anlaşılabilir.

¹¹ Nicolaus Cusanus'un *Cribratio Alcorani* ve Florentine Dominican Ricoldo da Monte Croce'nin *Confutatio Alcorani* (aşağıda krş.!) aralarındaki en mühim olanlarıydı, krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.2. ve bölüm 2.2.1.

¹² Bu ciltteki en mühim parçalar Macaristanlı George'nun *Tractacus de moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum* (krş. Bobzin, *Koran*, s. 38 v.d.) ve üretken İtalyan yazar Paolo Giovio'nin (1483-1552) iki çalışması: *Turcicarum rerum commentarius ve Ordo ac disciplina Turcicae militiae* (krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 3.5.3, n. 410).

¹³ Farklı edisyonlar için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm. 3.5.2. (ileri referanslarla). Latince Kur'an yayımlara dair *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an. Printed translations 1515-1980*, İstanbul 1986, s. 285 v.d. burada bulunan malumatlar ikincil kaynaklara dayanıyor ve birçok hata içeriyor. Bundan dolayı bu bibliyografya'ya güvenilir bibliyografik veri kaynağı olarak başvurulmamalıdır.

¹⁴ *L'Alcorano di Macometto, nel qual si contiene la dottrina, la vita, i costumi, e le leggi sve*. Tradotto nuovamente dall'Arabo in lingua Italiana. 1547 Bunun için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 3.5.5; C. De Frede, *Cristianita e Islam tra la fine del medio evo e gli inizi dell'eta moderna*, Napoli s.a., s. 63 v.d.

¹⁵ Bunun için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 3.5.5 analizler.

Buna rağmen bu İtalyanca Kur'an'ın Alman Salomon Schweigger'in (1551-1622) Osmanlı'nın başkentini Avusturyalı bir heyetin kilise delegesi olarak 1578-1581 yıllarında ziyaret ederken İstanbul'da bulunması şaşırtıcıdır¹⁶. Almanya'ya dönüşünden çok sonra orada da bu Kur'an'ın bir nüshasını bulur ve onu Almanca'ya tercüme eder; Bu 1616'da yayınlanır¹⁷. Bu çalışmanın tertibi tamamıyla İtalyanca Kur'an'ın aynısıdır ve Schweigger'in neden Bibliander'in daha 'ilmî' Latince metnini kullanmadığı hayret vericidir.

Schweigger'in edisyonunun da kendine göre bir tarihi vardır. İlk önce anonim olarak Flamanca'ya çevrilir¹⁸ ve ondan sonra 1659 ve 1664'te çok genişletilmiş bir şekilde yeniden yayınlanır¹⁹, -Bu 'Türk tehlikesi'nin Avrupa'nın kalbini dehşete düşürdüğü bir dönemdir, bunlar kıyamet gününün olası tarihi olarak 'sihirli' 1666 tarihi ile irtibatlandırılan hadiselerdir. Böylece eski Toletan Latince tercümenin doğrudan etkisi 500 yıldan daha fazla sürer.

Son olarak etkisi çok büyük olmayan bir çalışma belirtilmelidir. Bu Toletan metninin bir tür özetidir ve 1543'te ilk defa Alman hümanist bilgin Johann Albrecht v. Widmanstetter (1506-1557) tarafından yayınlanır²⁰. Bu *Epitome*'nin (Muhtasarın) yazarı ve de asıl basım tarihi bilinmez.

3. Ludovico Marracci'nin Latince tercümesi

İkinci basılan Latince Kur'an tercümesi İtalyan peder Ludovico Marracci'nin (1612-1700) çalışmasıdır²¹. Bazı bakımdan Marracci'nin

¹⁶ Schweigger ve seyahati üzerine daha fazla ayrıntı için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 3.5.5.

¹⁷ *Alcoranus Mahometicus, Das ist: der Türcken Alcoran Religion und Aberglauben*. Nürnberg: Simon Halbmaier. İkinci bir baskı 1623'te aynı yayınevinden yayınlandı.

¹⁸ *De Arabische Alkoran, Door de Zarazijnsche en de Turcksche Prophete Mahomet*. Hamburg. Barent Adriaensz. Berentsma 1641. Görüldüğü kadarıyla yayın yeri kurmacadır. Krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 3.5.5., n. 635.

¹⁹ *Al-Koranum Mahumedanum. Das ist der Türcken Religion Gesetz und Gottesgeisterliche Lehr*. . . Nürnberg: J.A. & W. Endters d. J. Erben 1659. (1664).- Bazı referans çalışmalarında mütercim adı olarak J.A. Endter gözükmüyor: Oysa Schweigger'in tercümesidir; çok önemli matbaacılar olan Endter ailesinin bir ferdi 'mütehakkık' olmuş olabilir.

²⁰ *Mahometis Abdallae filii Theologia dialogo explicata . . . Alcorani Epitome Roberto Ketenense Anglo interprete*, [Nürnberg] 1543. Bu kitap ve yazar üzerine daha fazla bilgi için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 4.

²¹ *Alcorani textus universus. Ex correctioribus Arabum exemplaribus summa fide, atque pulcherrimis characteribus descriptus, eademque fide, ac pari diligentia ex Arabico idiomate in Latinum translatus*. Patavii (Padua) 1698.- Marracci için krş. Encicl. Cattolica VIII, 188; E.D. Ross in: BSOAS 2 (1921/3) 117-123;

çalışması Bibliander'in çalışmasıyla karşılaştırıldığında, bütün inkâr edilemez filolojik değerlerine yani orijinal Arapça metnin basımı, tercümenin titizliği ya da Kur'an'ın müşkül metninin anlamını aydınlatmak için özgün İslam kaynaklarının kullanılmasına rağmen bir geri adımdır²². Sorun sunum tarzındadır: Metnin anlamsız bir şekilde küçük kısımlara bölünmesi ki önce Arapça metin sonra bazı açıklamalarla birlikte tercüme ve sonunda reddiye verilir. Bu reddiye Marracci'nin tercüme çalışmasının asıl gayesidir ve reddiyenin üslubu öyle kabadır ki bu hacimli cildin çok satmasına mani olur²³.

Marracci'nin çalışmasının kısaltılmış bir edisyonunu yayınlayan, bir Alman Protestan ve İbranice bilgini olan Christian Reineccius (1668-1752) olur²⁴. Sadece Latince metni az sayıda dipnotla yayınlar ve çok faydalı yeni bir giriş ekler. Bu kullanışlı küçük kitap, Marracci'nin edisyonunun yanı sıra 1694'te Hamburg'ta tercümesiz yayınlanan Saygın Abraham Hinckelmann'ın (1652-1695) edisyonunda ulaşılabilir olan Arapça metni okuyamayan ve anlayamayan bütün teologlar ve diğer bilginler için faydalı bir muhtasar olarak çok başarılı olmuşa benzer²⁵. Marracci'nin tercümesi ve de Hinckelmann'ın edisyonu teologlar tarafından esasında ilmî maksatlar, yani dogmatik meselelerin çerçevesi içinde İslam'ın teolojik olarak tartışılması için kullanılır.

Fakat Almanca'ya yeni bir tercüme için de temel teşkil etmiş olur. Mütercim çeşitli Alman şehirlerinde (aralarında Öttingen, Nuremberg ve Prusya'daki Stargrad var) çalışmış Nuremberg'ten Protestan bir papaz vekili olan David Nerreter'dir (1649-1726)²⁶. Altdorf'daki çalışmaları boyunca bir şairler halkasına ('Pegnesischer

G.Levi della Vida, *Aneddoti e svaghi arabi e non arabi*, Milano/Napoli 1959, 193-210.

²² C.A.Nallino'nun Yazma İslam Kaynakları için, in: *Raccolta di scritti II* (Roma 1940) 90-134.

²³ 'Marraccius verbum nimis saepe verbo reddens, crebrasque parantes exegeticas addens, genere scriptionis utitur, tam barbaro, aspero, abrupto, inculto, ut lectores fere offendat . . .' (O. Dombey, *Nova versio partis surae II*. (Diss., praes. J.D. Michaelis), Göttingen 1754, s. *a.

²⁴ *Mohammedis Filii Abdallae Pseudo-Phrophetae Fides Islamitica*, i.e. *Al-Coranus ex idiomate Arabico . . . Latine versus . . .* Cura et opera M. Christiani Reineccii. Lipsiae (Leipzig): Lanckisch 1721.- Reinecciu's için bakınız ADB XXVIII, 15-17; ayrıca Edward Pocock'un kısa filolojik çalışmalarını (Leipzig 1705) bir cilt olarak yeniden-yayınladı.

²⁵ *Al-Coranus s. Lex Islamitica Muhammedis, filii Abdallae Pseudoprophetae, ad optimorum codicum fidem edita*, Hamburg: Ex officina Schultzio-Schilleriana 1694.-Hinckelmann'ın Kur'an-edisyonunun titiz bir açıklaması H.Braun tarafından verilmiştir 'Der Hamburger Koran von 1694', in: *Libris et litteris* (FS H.Tiemann, Hamburg 1959) 149-166.

²⁶ Krş. D.Wiessner, *David Nerreter (1649-1726)*, in: *Zs. f. Bayer. Kirchengeschichte* 23 (1954) 144-164.

Blumenorden') katılır ve 1670'de 'poeta laureatus' (meşhur şair) olur. Nerreter Almanya'daki Pietistik hareketin (Lutherci bir Kilise Hareketi) öncülerinden biridir ve Philipp Jacob Spener (1635-1705) tarafından derinden etkilenir. Pietistik yazılarından başka Alexander Ross'un²⁷ tanınmış *Pansebeia* ya da Dünya'daki bütün dinlerin bir tetkiki (1653) çalışmasının Almanca uyarlaması onun en önemli ilmi katkısı olarak görülmelidir. Bu çalışma Almanca uyarlamasında bir 'üçleme' halinde tertib edilir ki Kur'an tercümesi ondan bir bölümdür²⁸. Açık eksikliklerine rağmen Nerreter'in çalışması yine de önemlidir: Alman okuyucusuna Kur'an hakkında Schweigger'in tercümesinin yapabileceğinden daha açık bir fikir verir. 18. yüzyılın sonuna kadar yeni bir edisyon yayınlanır²⁹.

4. Diğer Latince tercümeleler

Basılmayan Latince Kur'an tercümelerinin sayısının basılmış kitap olarak yayınlananlardan daha çok olması şaşırtıcı değildir. 'Corpus Toletanum'dan yaklaşık 70 sene sonra başka bir 'Toletan' tercümesi yapılır. Bu (Kettonlu Robert ve Carinthialı Hermann gibi) ilmi çalışmalar (mesela Arapça metinden Huneyn bin İshak'ın Galen'i) tercüme etmiş olan çok bilgili katedral rahibi Toledolu Mark'ın³⁰ çalışmasıdır. Başkiskopos Don Rodrigo Jimenez de Rada'nın (takriben 1170/80-1247) talimatı üzerine Elmuhad 'Mehdi' İbn Tumat'tan (takriben 1128'te ölmüştür) bir dizi çalışma ve de misyonerlik maksatlar için Kur'an'ı tercüme eder. Mark'ın tercümeleleri seleflerinin aksine daha titizdir ancak üslubunda herhangi bir zarafet olmadan yazılır. Misal olarak 109. sure zikredilebilir:

Dic vos blasphemi Non adoro quod vos adoratis nec vos adoratis quod ego adoro. Vobis est lex vestra et mihi est mea.

Mark'ın tercümesi daha eski Toletan Kuran'ı kadar yaygın okunmaz (sadece beş yazma mevcuttur). D'Alverny, 1647'de Fransızca tercümesini (*L'Alcoran de Mahomet*, Paris: A. De Somerville) yayınlayan Andre du Ryer'in (ölümü 1688) Mark'ın metnini bildiğini ve kendi tercümesi için kullandığı hükmüne varır.

²⁷ 1590-1654; krş. DNB XLIX (1897) 251 v.d.; J.N.Wise, *Sir Thomas Browne's 'Religio Medici' and two 17th Century Critics* (K.Digby & Alex. Ross), Columbia/Miss. 1973.

²⁸ *Neu-eröffnete Mahometanische Moschea etc.*, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter 1703.

²⁹ (Carl Rose:) *Ueber die muhammedanische Religion, deren Sekten, Gebraueche, Feste, geistliche Orden etc.*, Eberfeld: Comptoir f. Literatur 1800.

³⁰ Bunun için krş. d'Alverny, *Deux traductions* 'yukarda, n. 2), s. 113 v.d.;-M.Th. d'Alverny & G.Vajda, *Marc de Toledo, Traducteur d'Ibn Tumat*, in: *Al-Andalus* 16 (1951) 99-140. 259-307; 17 (1952) 1-56; Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.4.5.

Belki de en üzücü kayıp Ayton (Savoyen) manastırında ikamet ederken Kardinal Juan de Segovia (ölümü 1458) tarafından yapılan tercümedir³¹. Nicolas Cusanus'un ve Enea Silvio Piccolomini'nin (sonra Papa II. Pius) dostu olan bu büyük İspanyol bilgin ilk defa çok dilli bir Kur'an fikrini gerçekleştirir. Müslüman bir bilginin yardımıyla Kur'an'ı Arapça metniyle birlikte Kastilya lehçesine tercüme eder; sonra buna bir Latince tercüme ekler. Böylece onun üç dilli Kur'an'ı sadece eğitilmiş insanlarla sınırlı kalmaz, fakat eğitimsiz okuyucuyu da dikkate alır. Bu mühim çalışmadan hala mevcut olan sadece giriş bölümüdür³². Burada Juan eski Toletan tercümesini tenkid ederken yeni bir tercüme ihtiyacını ve de kendi tercüme ilkelerini tasvir eder.

Genç filozof Giovanni Pico della Mirandola'nın (1463-94) etkisiyle öncelikle kabalistik düşünceyle ilgilenen bazı İtalyan hümanistler tarafından Arap dinine ve de felsefi eserlere yeni bir ilgi gösterilir. Aralarında Kardinal Egidio da Viterbo (1469-1532) bulunur³³. 1518'te İspanya'yı ziyaret ederken onun için Johannes Gabriel Terrolensis adlı biri tarafından yeni bir Kur'an tercümesi yapılır. Bu tercümeden sadece erken 17. yüzyıldan bir nüsha elde edilebilir³⁴. Halen titiz araştırma bekleyen bu tercüme birkaç gerekçeden dolayı önemli görünür: aslen dört sütun şeklinde düzenlenir: Arapça metin, Latince transliterasyon metni, tercüme ve notlar. Ayrıca tercümedeki bazı düzeltmelerin Egidio'nun Arapça hocalarından biri olan meşhur bilge Leo Africanus'a ³⁵kadar gittiği söylenir.

Bir başka eksik tercüme Pico'nun İbranice hocası Guglielmo Raimondo de Moncada (namı diğer Flavius Mithridates) adıyla irtibatlıdır³⁶. Kur'an'ı Federigo di Montefeltro'nun (iktidarı 1444-1482) talebi üzerine tercüme etmeye başlar; bir 'prooemium' (mukaddime) ve 21. ve 22. surelerin tercümesi halen mevcuttur³⁷.

Daha sonraki diğer iki Latince tercüme belirtilmelidir. Bunlardan ilki Kalvinci eğilimleriyle tanınan İstanbul'un Yunanlı patriği I.

³¹ Bunun için krş. D.Cabanelas Rodriguez, *Juan de Segovia y el problema islamico*, Madrid 1952; Bobzin, *Koran* bölüm 2.2.4.7.

³² Cod. Vat. Lat. 2923.

³³ Bunun için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.4.11. Egidio için bk. F.Secret, *Les Kabbalistes Chretiens de la Renaissance*, Paris 1964, s. 106 v.d.

³⁴ Milan, Bibl. Ambrosiana, Ms. D 100 inf.

³⁵ Namı diğer el-Hasan b. Muh. el.-Wazzan ez-Zayyati; krş. L.Massignon, EI2 V, 723 v.d.

³⁶ Kesin biyografik malumat bilinmiyor; bunun için daha fazla referanslar için bk. Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.4.10.

³⁷ El yazması Cod. Vat. Lat. Urbin. 1384 olarak; sonraki nüshalar Paris, Padua, Venik ve Viyana'da muhafaza edilmiştir.

Kyrrillos Lukaris'e³⁸ atfedilir. Tam bir tercüme içermeyen yazma 1643'te Zürich'teki Şehir kütüphanesine 'Carolo Marino de Genziz, Consejo de Su Maestad de Suecia' tarafından sunulur³⁹. Yazmayı bilen Johann Heinrich Hottinger (1620-1667) Lukaris'in sözde yazarlığından şüphe eder⁴⁰. Yine de tercümenin metni bilinen diğer tercümelerden farklıdır ve daha fazla araştırmayı hakkediyor.

İkinci tercüme Fransiskan Dominicus Germanus de Silesia'nın (1588-1670) çalışmasıdır⁴¹. İran'da (1647-1651) misyoner olarak çalışan Dominicus hem Arapça hem de Farsça İslami literatüre gayet aşina olur. St.Lawrence/Escorial manastırına inzivaya çekildikten sonra bir Kur'an tercümesini ve de açıklamasını hazırlamak için birkaç sene harcar. Bu çalışma 1669'da tamamlanır⁴², ama asla yayınlanmaz. Devic'e göre tercüme Marraci'nin tercümesinden daha iyidir, ancak, salt Marraci'nin çalışmasının basılmış olmasından dolayı Dominicus'un çalışması gereksiz olmuştur.

5. Teolojik eserlerin içerdiği kısmi Latince tercüme

Burada Kur'ani materyal yani tercüme edilen bazı ayetleri içeren konuyla ilgili bütün Hıristiyan eserleri saymak imkânsızdır. Ama bu çalışmalardan bazıları çok etkili olur ve başka çalışmalarda kullanılır ve zikredilir.

Burada belirtilecek ilk eser 'din değiştiren' Petrus Alfonsi (doğumu takriben 1062) tarafından yazılan Yahudi-karşıtı bir risaledir: *Dialogi in quibus impiae Judaeorum opiniones ... confutantur*⁴³. 'De Sarracenorum lege destruenda, et sententiarum suarum stultitia confutanda' başlıklı özel bir bölüm içerir; Kur'an'dan defalarca alıntı yapan Petrus'un bütün tercüme çok titizdir⁴⁴. Diğer mühim bir çalışma *Risalet el-Kindi (=Rescriptum Christiani)* denilen risalenin Latince tercümesidir⁴⁵; Bu 'Corpus Toletanum'a

³⁸ 1572-1638; krş. K.Onasch, RGG3 IV, 472 v.d., G.Hering, *Ökumenisches Patrichart und europaeische Politik 1620-1638*, Wiesbaden 1968.

³⁹ Zürich Merkez kütüphanesi, Ms. C 199, krş. E.Gagliardi & L.Forrer, *Katalog der Handschriften der ZB Zürich*, cilt II, Zürich 1982, Sp. 371 v.d.

⁴⁰ *Analecta Historico-Theologica*, Zürich 1652, Diss. VII, s. 552.

⁴¹ Bunun için krş. M.Devic, 'Une traduction inedite du Coran', in: JA VIII s., t, I, 1883, 343-406 ve daha yakınlarda F.Richard, 'Le Franciscain Dominicus Germanus de Silesie, grammairien et auteur d'apologie en Persan', in: *Islamochristiana* 10 (1984) 91-107.

⁴² Yazmalar için (iki nüsha Escorial Kütüphanesinde, bir nüsha Tıp Fakültesi Kütüphanesinde, Montpellier) bk. Devic.

⁴³ Migne, *Patrologia Latina* 157, 535-706; Saracenler üzerine olan bölüm a.g.e. 597-606.

⁴⁴ Daha fazla ayrıntı için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.4.3.

⁴⁵ Bu çalışmanın Arapça kaynağı ve intikali için bk. G.Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, Cilt II, Rom 1947, s. 135-45.

(bütün mevcut yazmalarda bulunmasa da) dahil olur ve daha sonra Beauvaisli Vincent (ölümü 1264) tarafından yaygın olarak kullanılan ansiklopedik çalışması *Speculum historiale* dahil edilir⁴⁶.

Toledolu Mark tarafından yapılan tercüme kulliyatının bir parçası Kur'an'ın 'çelişkilerini' tasvir etmeye çalışan ve dolayısıyla Kur'an'dan pek çok alıntılar içeren *Contrarietas alpholica* başlıklı polemik bir eserdir⁴⁷. Bu çalışma erken 14. Yüzyılın diğer mühim bir yazarı olan Dominiken Ricoldo da Monte Croce (takriben 1243-1320) tarafından kullanılır⁴⁸. Yakın doğu'da misyoner olarak on seneden çok çalışır ve İslami dinî literatüre gayet aşina olur. Maalesef Kur'an'ı tercüme etme tasarısını gerçekleştiremez; buna karşın kısmen doğrudan Arapça kaynağından kısmen yukarıda belirtilen *Contrarietas* kullanarak Kur'an'dan muhtelif ayetlerin tercümelerini içeren *Contra legem Saracenorum* çalışmasını yazar.

Ricoldo'nun eserinin yayınlanma hikayesi biraz karışıktır⁴⁹. İki Latince metin-versiyonu vardır yani asıl metin (ilk defa 1500'de Sevilla'da basılır) ve Demetrios Kydones'in (takriben 1324-1397) Yunanca versiyonundan bir yeniden tercüme. Monte Arduolu Bartholomy adlı biri tarafından yapılan bu yeniden-tercüme müteakip dönemde itibar edilir; Martin Luther tarafından Almanca'ya tercüme edilir (1542) ve defalarca yeniden basılır. Ricoldo'nun eseri Kur'an 'bilgisi' için en mühim Batılı kaynaklardan biridir; en kolay Bibliander'in Kur'an-edisyonunun (ikinci cilt) bir parçası olarak ulaşılabilir. Etkisi en azından 18. yüzyılın başına Hollandalı Oryantalist Adrian Reland'ın (1676-1718) Hıristiyan teologlar tarafından hatalı olarak inançlı Müslümanlara atfedilen görüşleri keskin bir şekilde tenkid ettiği ve aynı zamanda İslam'ın Arapça kaynaklarını doğrudan çalışmaya çağırdığı mühim *De Religione Mohammedica libri duo*⁵⁰ çalışmasına kadar sürer.

⁴⁶ Krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.4.4. (ilave referanslar).

⁴⁷ Krş. d'Alverny & Vajda (yukarda n. 27) s. 124 v.d..

⁴⁸ Bunun için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.1.; A.Dondaine, 'Ricoldiana', in: *Archivum Fratrum Praedicatorum* 37 (1967) 119-79; J.-M. Merigoux, 'Un precurseur du dialogue islamochretien, Frere Ricoldo (1243-1320)', in: *Revue Thomiste* 73 (1973) 609-21.

⁴⁹ Bunun için krş. Bobzin, *Koran*, bölüm 2.2.1. Asıl Latince metin el yazmasına göre J.-M.Merigoux tarafından yakınlarda yayınlandı in *Memorie Domenicane* N.S. 17, 1986.

⁵⁰ Utrecht 1705; genişletilmiş versiyon 1717; çeşitli yerel lisanlara tercüme edildi. Reland için krş. M.Bastiansen, 'A.R. et la justification des etudes orientales (1701)', in. *Etudes sur le XVIIIe siecle* 1 (1974) 13-27.

6. Didaktik maksatlarla yapılan kısmi Latince tercümeler

Yukarda bahsedilen çağrıda bulunan Reland kadar önemli bir Hollandalı öncü vardır: Thomas Erpenius (1584-1624)⁵¹ 1617'de *Historia Iosephi Patriarchae, ex Alcorano, Arabice. Cum triplici versione Latina, & scholijs* çalışmasını yayınlar. Bu kitapçık bir Kur'an bölümünün 'in usum delphini' (12. Sure: Yusuf) ilk 'ilmi' edisyonu olarak görülmelidir. Kısa girişinde Erpenius, Arapça literatürün mühim bir parçası olarak Kur'an'ın nasıl okunacağına dair genç Arapça talebesi için faydalı tavsiyeler verir. Arapça metinle birlikte satırarasında tercüme ve kenarda üslubu daha özenli bir versiyonu verir. Eski Toletan versiyonu bir çeşit 'ikaz' olarak verilir.

17. yüzyıl boyunca Erpenius'un öncü çalışması defalarca taklit edilir. Belirtilecek bazıları (çok nadir) küçük çalışmalar Zwickau'daki Gymnasium'da (Lise) rektör olarak çalışan Alman bilgin Johannes Zechendorff (1580-1662)⁵² tarafından yayınlanır. Zechendorff 101. ve 103. sureleri metnin birinci kitapçığında (takriben 1640), 61. ve 78. Sureleri metnin ikinci kitapçığında basar; Arapça hurufat, tahtadan oyulmuştur ve daha kabadır. Diğer bir derleme 1646'da Utrecht ve Amsterdam'da İbranice Profesörü olan Christian Ravius tarafından yayınlanır⁵³. Bu çalışma çeşitli bakımlardan dikkat çekicidir. Birinci olarak Arapça metnin Raşi-yazısı denilen İbranice harflerle basılan tek örnektir. İkinci olarak Arapça metni ciddi bir inceleme şeklindeki 'ilmi' transliterasyonla vermeye çalışan ender erken teşebbüslerinden biridir. Üçüncü bir teşebbüs Altdorf Üniversitesinde Doğu dilleri Profesörü olan Theodor Hackspan (1607-1659)⁵⁴ tarafından yapılır. *Fides et leges Mohammaedis* çalışmasında (Altdorf 1646) ilk önce çok basit bir Arapça gramer ve ondan sonra hem didaktik hem de teolojik maksatlarla Arapça bazı Kur'an ayetlerini satırarasında tercümesiyle verir.

Az önce belirtilen teşebbüslerden daha mühim olanı Joh. George Nissel'in (ö.1662) çalışmasıdır⁵⁵. 1658'de *Historia de Abrahamo et de Gommora-Sodomitica eversione ex Alcorano eiusque*

⁵¹ Erpenius için krş. W.M.C.Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche Beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Diss. phil. Utrecht 1931 (Snouck-Hurgronje irdelemesiyle krş. in: DT. Lit.Ztg. 1934, Sp. 1446 ff.); J.Fueck, *Die arabischen studien in Europa*, Leipzig 1955, s. 59 v.d.

⁵² Krş. J.F.Hirt, 'Einige kleine rare zur arabischen Litteratur gehörige Zechendorffsche Schriften', in: Orient. u. Exeg. Bibliothek 8, 284-297, Karşılaştırmız de Schnurrer, *Bibliotheca Arabica*, Halle a.S. 1811 (repr. Amsterdam 1968), s. 405, Nr. 369 v.d.

⁵³ Krş. Schnurrer, s. 406, Nr. 371.

⁵⁴ Krş. Redslob, ADB 10 (1879) 299 v.d.

⁵⁵ Krş. C.Siegfried, ADB 23 (1886) 702 v.d.; A.Rahlf's, Nachr. d. kgl. Ges. d. Wiss. z. Göttingen, phil.-hist. Kl. 1917, s. 285 v.d.; Juynboll, *Beoefenaars*, s. 211 v.d.

Surata XIVta et XVta Arabice çalışmasını Leiden’de yayınlar. Tercümesi oldukça doğrudur. Kendi versiyonuna Kettonlu Robert’in eski Toletan versiyonunu ve ayrıca Andre du Ryer’in yukarda belirtilen Kur’an’ın Fransızca tercümesinin Latince bir versiyonunu ekler.

17. yüzyılın sonlarında Kur’an’ın tamamını yayınlamak ve de tercüme etmek için çeşitli teşebbüsler yapılır. Ama bütün bu teşebbüsler bir ‘derleme’ şeklinde sonlanır. Birincisi M. F. Beck’e (ö.1701)⁵⁶ ait olanıdır. *Specimen Arabicum, hoc est, Bina Capitula Alcorani XXX. de Roma & XLIX. de Victoria, e IV. codicibus mss. arabice descripta, Latine versa* çalışmasını 1688’te Augsburg’ta yayınlar. Arapça metin İbranice harflerle basılır ve oldukça iyi olan tercümeyi bazı açıklayıcı notlar takip eder. Jena Üniversitesi Doğu dilleri Profesörü Johannes Andreas Danz’ın (1684-1727) Kur’an’ı Latince’ye tercüme etme teşebbüsü 2. Sure, 66. ayetle (1692) sonlanır. Başlık sayfasız olmadan yayınlanan mevcut nüsha çok nadirdir. Tercümenin niteliği gayet iyidir: Danz’ın çalışmasını tamamlayamaması üzücüdür⁵⁷.

XVII. Yüzyıldaki ilmî çalışmanın tipik bir örneği Sebastian Gottfried Starck(e)’nin⁵⁸ *Specimen Versionis Coranicae, adornatum in Caput XIX. quod inscribitur Caput Mariae* (Brandenburgtaki Kölln 1698) çalışmasıdır: tercümesiyle birlikte çok açıklayıcı notlar verir. Starcke Cölln’de kütüphaneciydi, -tıpkı bütün ‘Kur’an’-derlemelerinden yüzyılın en dikkate değerini yayınlayan bu genel bakışta belirtilecek son bilgin gibi: Andreas Acoluthus (1654-1704)⁵⁹. Onun *Tetrapla Alcoranica, sive Specimen Alcorani quadrilinguis* (Berlin 1701) çalışması 1. Surenin Arapça, Farsça ve Türkçe metniyle birlikte her bir versiyon için üç ayrı Latince tercüme ve bir ‘specimen annotationum’ (izahlı derleme) içerir. Müteakip ‘Giriş’ Kur’an’ı okuyucuya tanıtmaktan daha çok Acoluthus’un engin bilgisini sergileyen çok uzun eski tarz Protestan bilginliğinin bir parçasıdır. Anı bir ölüm, yazarı bu dikkate değer teşebbüsü tamamlamaktan alıkoyar.

⁵⁶ Krş. M.Steinschneider, *Christliche Hebraisten*, Hildesheim 1973, s. 17 (Nr. 102).

⁵⁷ Krş. J.Günther, *Lebensskizzen der Professoren der Universität Jena*, Jena 1858 (repr. Aalen 1979), s. 186 v.d.; Schnurrer, *Bibliotheca Arabica*, s. 410, Nr. 375.

⁵⁸ 1668-1710.-Krş. K.Tautz, *Die Bibliothekare der Churfürstlichen Bibliothek zu Cölln an der Spree*, Leipzig 1925, s. 187-191.

⁵⁹ Bunun için, krş. Tautz, pp. 215 v.d.; H.Bobzin, ‘Die Koranpolyglotte des Andreas Acoluthus (1654-1704)’, in: *Germano-Turcica. Zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den deutschsprachigen Ländern*, Bamberg 1987, s. 57 v.d.

Ancak bu arada Marracci'nin tercümesi zaten yayınlanır ve herhangi diğer yeni bir Latince Kur'an tercümesini yayınlama çabasını gereksiz kılar.